

מיטב

תוכן:

פתיחה - טעמו של דין מיטב	חלק ג - סדר גביית התשלומים
חלק א - מח' רבי עקיבא ורבי ישמעאל	א. הסתירה בין דין מיטב לדין שווה כסף
א. 'אכל כחושה משלם שמנה'?	ב. האם הניזק יכול לבחור איזו קרקע רוצה לגבות?
ב. עידית דמזיק או דניזק, בשלו או בשל עולם	ג. כסף או מיטב - סדר העדיפויות בסוגי התשלומים
ג. 'אהני קרא' לרבי ישמעאל	חלק ד - יוקרא דלקמיה
ד. האם מטרת דין מיטב היא להגיע לכסף?	א. פתיחה
חלק ב - הגדרת חיוב מיטב	ב. ביאור א - השווי האמיתי הוא 'זולא דהשתא'
א. הרחבת החוב או דין בסדר הגבייה?	ג. ביאור ב - השווי האמיתי הוא 'יוקרא דלקמיה'
ב. ספקו של רעק"א - מח' הראשונים בשפאי עידית	סיכום כללי

פתיחה - טעמו של דין מיטב

מסכת בבא קמא עוסקת בחלקה הראשון באחריותו של האדם על נזקים שנגרמים על ידו באופנים שונים. האחריות של האדם על עצמו ועל ממונו מחייבת אותו לתקן את המעוות ולהשלים את החיסרון שנוצר אצל חברו. אך לא דרשה התורה מהמזיק להשלים את החפץ ממש, על ידי תיקונו או השבת חפץ תחתיו; כל מה שנדרש מהמזיק הוא לשלם את השווי הממוני שנחסר אצל חברו. לכאורה הסיבה לכך היא שבכל מקרה אי אפשר להחזיר את הדבר לקדמותו, ולא נוכל להשיב חפץ שיהיה בדיוק אותו דבר כמו שהיה¹. כיוון שגם אם המזיק ייתן חפץ חדש זה לא יהיה מושלם, לא דרשה התורה מהמזיק לטרוח עד כדי כך להחזיר חפץ חדש, אלא רק לשלם את הערך הממוני שנחסר. הערך הממוני של החפץ הוא דבר שניתן להשלמה באופן מושלם, ולכן אותו המזיק מתחייב לשלם, ע"כ כסף או שווה כסף. בפרשיית מיטב חידשה תורה שתשלומי נזיקין אינם כשאר תשלומין שבתורה, אלא "מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם". בחיובי תשלומין רגילין כל שווי ממוני יכול להוות תחליף לכסף², אך בנזיקין ישנה הגבלה בצורת התשלום, וצריך המזיק לשלם את תשלומי הנזק בשווה כסף איכותי, 'מיטב שדהו'. דין זה לא נאמר

¹ יש להעיר שכאשר מדובר על דבר שאפשר לתקנו ולהחזיר את הדבר לקדמותו, כגון קרקע שחפר בה בורות שיחין ומערות (ה"ה לרכב שניזוק, וכדו') בזה באמת יש צד גדול שהחיוב על המזיק הוא לתקן ולא לשלם. עיין ש"ך (צה, ו), ואפשר לחלק ולומר שגם בכה"ג התיקון לא מסוגל להחזיר את הדבר לקדמותו, ומעוות לא יוכל לתקן.
² כך הוא הדבר בפדיון עבד עברי, בערכין וכדו'. כמו"כ בבעל חוב ובכתובת אשה לא קיים חיוב לשלם במיטב; הלווה והבעל לא מחוייבים עד כדי כך לתת את קרקעותיהם הטובות ומדאורייתא הם יכולים לפרוע אף בנכסים גרועים. אמנם, יש להעיר שבשע"ח הדרישה הראשונית היא לפרוע בכסף, כפי שהוכיח ר"ת (תוס' ט. ד"ה רב. וי"כ תוס' רא"ש, רבנו פרי' וראשונים נוספים) מהגמ' בכתובות, ובנזיקין אין הדבר כן אלא ניתן לפרוע אף בקרקעות לכתחילה (בשיטת הרמב"ם ראה להלן). א"כ נראה להיפך שדווקא הזכות של בע"ח גדולה מזכותו של הניזק. אך נראה שאין בכך סתירה. בוודאי שמצד הממון שהמלווה צריך לקבל יש לו יותר זכויות מהניזק, שהרי הוא נתן כסף, ואין סיבה שהוא לא יוכל לדרוש את הדבר שהוא נתן. אך כל זה נאמר כאשר יש אפשרות לתבוע כסף, שאין זו דרישה מוגזמת מצד הלווה, אבל כשאין כסף לגבות ממנו לא הצריכה התורה את הלווה להוציא את הקרקע היפה שבנכסיו, דאין לך הפסד גדול מזה. לעומת זאת, בנזיקין הדברים הם הפוכים. מצד אחד אין לניזק יכולת לגבות דווקא מעות, שהרי החיוב שלו יותר מחודש מחיובו של בע"ח, הוא לא נטל כסף ממש מהמזיק, אך בוודאי שידו של המזיק על התחתונה, ועל כן אינו יכול לפטור עצמו בנתינת קרקע גרועה, וראוי להפסידו שייתן את הקרקע העידית שבנכסיו.

רק במזיק את חברו, אלא גם בגנב, גזלן, שומר שפשע בשמירתו וכל עשרים וארבע אבות הניזקין שמונה רבי חייא בתחילת המסכת (ד:).

נראה לומר שהטעם שחייבה התורה לשלם מיטב הוא מפני שתשלום ממוני איננו מספיק כפי שהובא לעיל, המזיק לא מחזיר את המציאות לאחור, והניזק לא מקבל את כל המגיע לו על ההפסד. החזקוני (שמות כב, ד) מביא שתי סיבות מדוע הניזק לא יכול להסתפק בתשלום שווי ממוני בלבד³.

ראשית, בתשלום נזק אין השלמה מוחלטת של החיסרון כיוון שהחיסרון הוא לא רק בשווי אלא גם באיכות. הניזק הפסיד את החפץ שלו, את החפץ שהוא רצה בו והשתמש בו לשימושים מסויימים, ולא ייתכן שהמזיק יוכל להיפטר בהשלמת השווי הממוני בלבד.

בנוסף להפסד זה באיכות החפץ, יש לניזק הפסד בכך שהוא צריך לטרוח ללכת לבי"ד לתבוע את נזקו. גם לאחר התביעה, גביית החוב לא נעשית מיד והוא נאלץ להמתין. אם כן, הניזק מפסיד גם כאשר המזיק משלם את השווי הממוני שהחסיר. כיוון שכך, אמרה תורה שבגביית השווי הממוני ידו של הניזק על העליונה, ויש לו זכות לדרוש שווי ממוני באיכות גבוהה. כך נתקרב יותר אל השלמת החיסרון, וכך הניזק יפוצה במעט על ההפסד ועוגמת הנפש שנגרמו לו. אין כאן השלמה מוחלטת של החיסרון, אך יש בזה פיצוי מסויים.

בדין מיטב מתבטא איזון בין שני צדדים; מצד אחד א"א לדרוש מהמזיק לתקן את מה שעשה באופן מוחלט, ומצד שני ברור שידו של הניזק על העליונה לדרוש תשלום איכותי שיפצה אותו על ההפסד שלו. בגמ' בגיטין (מט:): אומר רבי שמעון מגמה שנוספת שקיימת בדין מיטב.

"אמר רבי שמעון מפני מה אמרו הניזקין שמין להם בעידית, מפני הגזלנים ומפני החמסנים, כדי שיאמר אדם למה אני גוזל ולמה אני חומס. למחר בי"ד יורדים לנכסי ונוטלים שדה נאה שלי וסומכים על מה שכתוב בתורה 'מיטב שדהו ומיטב כרמו ישרם', לפיכך אמרו הניזקין שמין להם בעידית".

נראה ברור שבדברים אלו לא מונח הטעם המלא לדין מיטב, ונבאר. ראשית, באמת סברא פשוטה היא שיש ליפות את כוחו של הניזק כפי שהתבאר, ולכאורה אין צורך להגיע לטעם זה. יתר על כן, ניתן לראות מהדינים השונים, שהמניע המרכזי הוא טובת הניזק ולא רק הקנס של המזיק⁴. על כן נראה שטעם זה הוא תוספת הסבר מדוע מגמת התורה היא לייפות את כוחו של הניזק, ועל כך אומר רבי שמעון שיש סברא נוספת להצריך את המזיק לשלם בעידית, כדי שהדבר יגרום לו להימנע מלהזיק.

הנפק"מ שעולה מדברינו היא, שבכל מקום שישנה אפשרות לקנוס את המזיק יותר, ומנגד ישנה אפשרות לפצות את הניזק יותר, יתחייב המזיק בתשלום שיביא לפיצוי גדול יותר של הניזק. כל הסברא של רבי שמעון היא מדוע מגמת התורה לייפות את כוחו של הניזק, ואין כוונתו שהעניין המרכזי הוא איום על המזיק. יש לציין, שבגמ' בגיטין סברא זאת מובאת רק כדי להגדיר מהי דרגת העידית הנדרשת. דעת

³ עיי"ש שהביא החזקוני גם את הטעם של רבי שמעון בגיטין מט:; יובא להלן.

⁴ כך ניתן להסיק לדוג' משיטת הרמב"ם (יובא להלן) שסובר שבשלב ראשון המזיק צריך לפרוע מטלטלין, ורק לאחר מכן הוא יכול לפרוע בקרקעות. אם אכן כל המגמה היא רק לקנוס את המזיק, אין סיבה שפריעת המטלטלין תהיה קודמת לפריעת קרקעות של מיטב.

רבינא שם שמכוח סברא זו למד רבי עקיבא שהולכים אחר עידית דמזיק ולא אחר עידית דניזק, כיוון שיש כאן מגמה לקנוס את המזיק, ועל כן לא ייתכן לגבות מעידית דניזק שהיא זיבורית דמזיק⁵.

חלק א - מחלוקת רבי ישמעאל ורבי עקיבא

א. 'אכל כחושה משלם שמנה'?

בגמ' (ו:) מובאת ברייתא שנראית כסתומה:

"ת"ר מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם, מיטב שדהו של ניזק ומיטב כרמו של ניזק, דברי רבי ישמעאל. רבי עקיבא אומר לא בא הכתוב אלא לגבות לנזקין מן העידית".

בברייתא לא מבואר במה נחלקו רבי ישמעאל ורבי עקיבא, והגמ' מנסה לברר את הדברים. בשלב ראשון מבינה הגמ' שכוונת רבי ישמעאל לומר שכאשר אדם הזיק ערוגה כחושה עליו לשלם דמי ערוגה שמנה⁶, כאשר התורה אומרת 'מיטב שדהו' כוונתה לומר שמוטל על המזיק לשלם דמי קרקע טובה של הניזק. לעומת רבי ישמעאל, סובר רבי עקיבא שהחיוב הוא רק כדמי הערוגה הכחושה, אך יש צורך לשלם בממון איכותי. לפי הבנה זו מחלוקתם של רבי ישמעאל ורבי עקיבא היא האם דין מיטב הוא תוספת כמותית בסך התשלום⁷, או שהפסוק לא חידש דבר בסך הגבייה אלא רק דין בצורת הגבייה של דמי הערוגה הכחושה, "לא בא הכתוב אלא לגבות לנזקין מן העידית".

הגמ' מתקשה מיד מתקשה בהבנה זו: "אכל שמנה משלם שמנה, אכל כחושה משלם שמנה?" תוס' (ו"ה ור"ב) מביאים שתי אפשרויות לבאר את קושיית הגמ'. האפשרות הראשונה והפשוטה היא שכוונת הגמ' 'בשלמא אכל שמנה משלם שמנה, אך מדוע אכל כחושה משלם שמנה?', וא"כ הגמ' מתקשה בעצם הסברא 'לשלם יותר משווי הנזק. אך תוס' מביאים אפשרות נוספת, שכוונת הגמ' להקשות מכוח ההשוואה בין היזק של שמינה להיזק של כחושה. אם כאשר אכלה שמנה לא קונסים אלא לשלם שמנה, כיצד ייתכן שכאשר אכלה כחושה נקנסו יותר שישלם שמנה?

צריך להבין, מה סברה הגמ' בהו"א? כיצד ניתן לומר שהתורה תחייב את המזיק לשלם יותר ממה שהוא הזיק? הדברים צריכים עיון עוד יותר לפי הביאור השני בתוס' בקושיית הגמ'. לפי הפירוש השני בתוס' יוצא שמובן לגמ' עצם הדין שמשלם שמנה, אך לא מובן כיצד יש חוסר שוויון בין מקרה שאכל שמנה למקרה שאכל כחושה. א"כ צריך לבאר מהי הסברא בהו"א שכאשר אדם הזיק ערוגה כחושה עליו לשלם דמי ערוגה שמנה. הריטב"א בגיטין (מח:) מכריע כפירוש השני בתוס' שלא קשה לגמ' מדוע ישלם יותר משהזיק, אלא רק ההשוואה בין מקרה שאכל שמנה למקרה שאכל כחושה. הריטב"א מסביר שלא ייתכן שהקושי הוא בכך שהמזיק משלם יותר משהזיק, שהרי מצינו שחייבה התורה את הגנב לשלם כפל. כמו שקונסים את הגנב לשלם יותר משגג, כך ייתכן שהתורה תדרוש מהמזיק לשלם יותר משהזיק.

⁵ אמנם, לא כל האמוראים שם סוברים כרבינא, אך נראה שעל עצם הסברא שאמר רבי שמעון לא יהיה מי שיחלוק (והובאה סברא זאת ברי"ף בגיטין שם), וכל השאלה היא האם משם הגיע ר"ע לכך ששמין בעדית דמזיק או שלא.

⁶ תוס' (ו"ה ור"ב) אומרים שמשמע לגמ' מכך שאמר ר"ע 'לא בא הכתוב וכו', שר"ע הוא המיקל ורבי ישמעאל הוא המחמיר; משמע שרבי ישמעאל אומר דין מורחב, ור"ע מצמצם אותו ואומר ש'לא בא הכתוב אלא לגבות לנזקין מן העידית'. ע"ע בראשונים שהביאו הסברים נוספים.

⁷ רבנו פרץ מדגיש (וכ"כ הנצי"ב) שלפי רבי ישמעאל התשלום הוא תשלום דמי שמנה בזיבורית, ולר"ע דמי כחושה בעידית, ולכאורה לא מצינו בראשונים מי שחולק בזה.

נראה שע"פ מה שהתבאר לעיל ביסוד דין מיטב הדברים מובנים עוד יותר. יש מגמה לפצות את הניזק כדי לחפות על ההפסד שלו, ויש מקום לומר שפיצוי זה ייעשה בתוספת כמותית בסך התשלום. כיוון שתשלום רגיל לא ממלא באופן מושלם את החיסרון של הניזק, בוודאי שיש היגיון לפצותו בתשלום גדול יותר מסך הנזק.

אמנם, עדיין צריך להבין מדוע לפי ההו"א נאמר דין זה דווקא ביחס לערוגה כחושה, ולא נאמר דין כללי של תוספת בכל תשלומי נזק. נקדים ונאמר שהרמב"ן והרשב"א בגיטין (מח:) כתבו שלפי ההו"א יש כאן עניין של תשלום 'לפי מידה'. הגמ' סברה בשלב זה שתשלומי נזיקין לא נועדו להשלים את החוסר הממוני, אלא להשלים את החפץ עצמו. אך אעפ"כ אין צורך להשיב את החפץ בעצמו, אלא לשלם דמים שיעמדו תחת החפץ, שנוכל לראות אותם כאילו הם תחליף לחפץ.⁸ על גבי התבוננות זו, בא דין מיטב וחדש שצריך המזיק להעמיד חפץ איכותי תחת החפץ שנחסר. כיוון שהמזיק לא מחזיר את החפץ שנחסר בעצמו, אלא רק דמים שעומדים תחתיו, חידשה תורה שצריך המזיק לשלם דמים של חפץ איכותי. במקום לשלם את החפץ בעצמו, ניתן להסתפק בנתינת דמים שהם תחליף לו, אך בגלל שיש בהם חיסרון בזה שהם לא החפץ בעצמו, צריך שיהיה בהם גם יתרון, צריך שנוכל לראות דרך הממון הזה חפץ איכותי, ערוגה שמנה.

נמצא א"כ שדין מיטב לא מחדש תוספת כמותית סתמית, אלא תוספת כמותית שחותרת לפיצוי הוגן ומדויק לניזק. כיוון שהמטרה היא לתת לניזק חפץ תחת החפץ הניזוק, והמזיק משיב דמים שאינם שווים לחפץ לגמרי, יש הגיון בכך שהם יהיו דמים של חפץ איכותי. יש להעיר, שהאומדן מהי ערוגה איכותית הוא ע"פ הערוגה האיכותית שקיימת אצל הניזק, כיוון שמבחינה סובייקטיבית ביחס לניזק זוהי ערוגה טובה, וכפי שיתבאר לקמן בדין עידית דניזק לרבי ישמעאל ע"פ מסקנת הגמ'.

הגמ' דוחה את ההבנה הזאת. לפי הפירוש הראשון בתוס' עצם הדין קשה מסברא, כיצד ייתכן שאם אכל כחושה משלם שמנה? לפי הריטב"א והפירוש השני שהובא בתוס', לגמ' הפריע שזהו קנס לא שוויוני. לא ייתכן שכאשר מדובר על היזק ערוגה שמנה יקבל הניזק בדיוק כפי סך הנזק, וכאשר מדובר על היזק של ערוגה כחושה יקבל הניזק פיצוי על כך שהוא לא מקבל את החפץ בעצמו, וא"כ לא ייתכן שזהו השיעור שקבעה תורה לפצות את הניזק. כיוון שכך, הגמ' מנסה לעדן את הדברים:

"אמר רב אידי בר אבין: הכא במאי עסקינן כגון שאכל ערוגה בין הערוגות, ולא ידעינן אי כחושה אכל אי שמנה אכל דמשלם שמינה. אמר רבא: ומה אילו ידעינן דכחושה אכל לא משלם אלא כחושה, השתא דלא ידעינן אי כחושה אכל אי שמנה אכל משלם שמינה? המוציא מחברו עליו הראיה!".

רב אידי בר אבין אומר שאין כוונת רבי ישמעאל שבכל מציאות של אכילת כחושה צריך לשלם שמנה, אך במציאות שיש ספק הולכים לטובת הניזק, וישלם המזיק דמי שמנה. רבא מיד מקשה שהדבר לא ייתכן, שהרי כלל מוסכם בידינו שהמוציא מחברו עליו הראיה. האחרונים התקשו בהבנת דבריו של רב אידי בר אבין, מדוע לא אומרים כאן המוציא מחברו עליו הראיה כפי שטוען רבא? מלא הרועים כתב שרב אידי סבר שאזלינן בתר הרוב, והנצי"ב כתב שתשלומי נזיקין הוי מצווה וספק דאורייתא לחומרא, ועוד תירוצים רבים באחרונים.⁹ בפשטות אין נראה לומר כן, שהרי אם מדובר בדין שאיננו סותר את הכללים

⁸ עיין חי' ר' נחום.

⁹ עיין או"ש נזקי ממון ט, ב ועוד.

הרגילים לא צריך לכך פסוק, ודוחק לומר שדווקא בדין מיטב למדנו כלל חדש בתורה. על דברי הנצי"ב קשה, שהרי במשנה (לה: מבואר שאף בתשלומי נזיקין אומרים המוציא מחברו עליו הראיה. על כן נראה שביאור הדברים הוא באותו הכיוון שהתבאר בשלב הראשון בגמ'. מצד אחד יש סברא לומר שצריך הנזיק לקבל דמי שמנה כיוון שיש עניין בהשלמת החפץ, וכאשר המזיק משלם את דמי החפץ הוא צריך לפצות את הנזיק בחפץ איכותי, ומצד שני אין זו סברא מספקת לחייב את המזיק דמי ערוגה שמנה, כפי שהקשתה הגמ'. משום שכך, אומר רב אידי בר אבין שכשמדובר על ספק האם הערוגה היא שמנה או כחושה, בזה אמרה תורה שיקבל הנזיק את דמי השמנה. כיוון שיש צד מסויים לומר שמגיע לנזיק לקבל את דמי השמנה, במקום ספק ידו של הנזיק על העליונה. אע"פ שבד"כ הוא לא זכאי לקבל יותר מסך הנזק, בוודאי שיש צד מסויים לתת לו דמי ערוגה שמנה, יש לו שייכות לתשלום זה ע"פ הצדק, ועל כן סובר רב אידי שלפחות במציאות של ספק נוציא מהמזיק את דמי השמנה.

ב. עידית דמזיק או דניזק, בשלו או בשל עולם

הגמ' מגיעה למסקנה שבין לרבי עקיבא ובין לפי רבי ישמעאל דין מיטב הוא דין באיכות התשלום, וכל מחלוקתם היא איזו רמה של איכות נדרשת מהמזיק. מצד אחד ראוי שהנזיק יקבל קרקע איכותית מאד כדי לפצותו על נזקו, אך מצד שני איננו רוצים לקחת מהמזיק את השדה הטובה ביותר שקיימת אצלו, שהרי אין לך הפסד גדול מזה. הגמ' אומרת שהמח' היא בציור כזה שעידית דניזק שווה כזיבורית דמזיק, רבי ישמעאל אומר שישלם המזיק מזיבורית שלו שהיא עידית דניזק, ורבי עקיבא סובר שישלם מעידית שלו, 'עידית דמזיק'. יש צורך למצוא את האזיון בין האיכות שמגיעה לנזיק, לבין רמת הדרישה שניתן לדרוש מהמזיק, ובה נחלקו רבי ישמעאל ורבי עקיבא.

רבי עקיבא לומד מפשטיה דקרא שמיטב הכוונה למיטב של מזיק. הגמ' (ו:) הסתפקה בכוונתו של רבי עקיבא; אפשרות אחת היא שבשל מזיק שיימינן, המזיק נדרש לתת את השדה הטובה שבנכסיו, אך ישנה אפשרות שניה שכוונת רבי עקיבא שבשל עולם שיימינן, ולפי אפשרות זו נדרש המזיק לתת קרקע טובה ע"פ המדד הרגיל בעולם. ננסה לבאר את שתי האפשרויות.

למ"ד בשל עולם שיימינן הדברים מובנים, יש צורך שהמזיק ייתן ערך ממוני איכותי כדי להשלים את החסר כמה שיותר. אך אם כוונתו של רבי עקיבא שבשל מזיק שיימינן, יש להבין, מדוע דרגת האיכות נקבעת לפי המזיק? אם שדה טובה לא מספיקה, מדוע השדה הטובה שבנכסיו המזיק מספיקה?

נראה שלפי הבנה זאת בדברי רבי עקיבא שדה טובה לא מספיקה, אלא יש צורך בשדה הטובה ביותר, אך אעפ"כ אי אפשר לדרוש מהמזיק דרישות מוגזמות. משום כך, מצד אחד דרשה התורה מהמזיק לתת את השדה הטובה שבנכסיו, אך מצד שני הוא לא נדרש לשלם כסף או לקנות שדה טובה יותר ממה שיש לו. אך חשוב להדגיש שלהגדרה זאת שבדמזיק שיימינן יש גם השלכות לקולא. למ"ד בשל עולם שיימינן חייב המזיק לתת קרקע טובה, ואם אין לו קרקע טובה הוא לא יוכל לשלם בזיבורית שהיא הטובה שבנכסיו. לעומת זאת, למ"ד בדמזיק שיימינן יכול המזיק לתת את הקרקע הטובה שנכסיו אף אם היא זיבורית. ביאור הדבר הוא, שלמ"ד בשל עולם שיימינן התורה קבעה דרגת איכות מסויימת שאותה המזיק מוכרח לשלם, אך למ"ד בדמזיק שיימינן ההגדרה היא אחרת. אין דרגת איכות מסויימת שהמזיק חייב

לשלם, אלא הוא חייב לשלם כמה שהוא יכול. דורשים ממנו כמה שיותר, אך לא דורשים ממנו יותר ממה שיש לו. יש בזה צדדים לקולא וצדדים לחומרא¹⁰.

נמצא א"כ שלפי רבי עקיבא דרשה תורה מהמזיק לשלם שדה טובה באמת, אך יש להסתפק בדעת רבי עקיבא האם דרשה תורה שדה טובה או את השדה הכי טובה שהמזיק יכול לתת. לפי רבי ישמעאל ההגדרה היא אחרת; התורה לא דורשת מהמזיק את הערך הממוני האיכותי ביותר שקיים אצלו או שקיים בעולם. הדרישה היא לתת ממון איכותי מצדו של המקבל, לתת קרקע כזאת שמבחינת עולם המושגים שהניזק מכיר היא נחשבת כטובה. אם הניזק רגיל להשתמש בקרקעות מעולות, יש לתת את התשלום בהתאם לכך, אך אם הוא מסתפק בקרקעות גרועות לא צריך לתת לו מעבר לרגילות שלו. לפי רבי ישמעאל עיקר הדגש הוא לא לקחת מהמזיק כמה שיותר, אלא להתאים כמה שיותר את התשלום למקבל. ייתכן שבמציאויות מסוימות עידית של עולם או של מזיק יהיו עדיפות לניזק, ובפרט כאשר הניזק חי בעל כורחו עם קרקעות זיבוריות גרועות, אך אעפ"כ זהו האיזון המושלם בין הרמה שמתאימה מבחינה מסוימת לניזק, לבין הרצון שלא להפסיד את המזיק הפסד גדול מידי.

אך עדיין יש לשאול, האם לפי רבי ישמעאל יש רק מגמת קולא, או שיש בשיטתו גם השלכות לחומרא? נראה שמצינו בראשונים שתי גישות בזה. הרשב"א (בדף ו: ובדף ז: ע"ש) נקט שדברי רבי ישמעאל נאמרו רק להקל, שאין צורך בעידית דמזיק, אלא ניתן להסתפק בעידית דניזק. כך הסביר הרשב"א מדוע הגמ' (ז:) לא הסתפקה לפי רבי ישמעאל האם בשל עולם שיימינן או בדניזק שיימינן. ברור היה לגמ' שלרבי ישמעאל ניתן לשלם בעידית דעלמא, שהרי אם ניתן לשלם בעידית דניזק, כיוון שהניזק מסוגל להסתדר איתה, פשוט שגם עידית של עולם מספיקה ואין צורך ביותר מכך. כל מגמתו של רבי ישמעאל היא לדרוש מהמזיק כמה שפחות, ובלבד שהניזק יתרצה במה שהוא מקבל. לעומת דברי הרשב"א, מדברי תוס' (ז: ד"ה כגון) נראה שהם למדו אחרת בדברי רבי ישמעאל, ושדבריו נאמרו גם להקל וגם להחמיר. תוס' כותבים שבמקרה שעידית דעלמא פחותה מעידית דניזק לא יוכל המזיק להסתפק בעידית דעלמא, אלא הוא יצטרך לשלם כעידית דניזק. אם כן, מצד אחד יש קולא בדברי רבי ישמעאל שלא צריך לתת קרקע טובה ממש, אך יש גם חומרא בדבריו שיש צורך שהשדה שהניזק יקבל לא תהיה פחותה מאיכות הממון שהניזק רגיל בה.

ג. 'אהני קרא' לרבי ישמעאל

הובא לעיל שלפי רבי עקיבא למדנו מפשטיה דקרא שצריך לשלם עידית דמזיק, ולפי רבי ישמעאל למדנו מגזרה שווה שצריך לשלם עידית דניזק. הגמ' אומרת שגם לפי רבי ישמעאל יש משמעות לפשט הפסוק;

¹⁰ אמנם, החזו"א למד שההגדרה שבדמזיק שיימינן היא רק לחומרא. א"כ, כאשר יש למזיק רק שדות בינוניות וזיבוריות הן לא נחשבות כעידית דמזיק, והנפק"מ בזה שהוא חייב לשלם כסף או מטלטלין (אף לפי השיטות שסבורות שבעלמא אין חיוב לשלם בכסף או במטלטלין, יבואר להלן בחלק ג' במאמר זה). לפי החזו"א עדיית דמזיק זו רק תוספת על הגדר של עידית דעלמא שהוא מוסכם לכו"ע. אע"פ שדברים אלו הגיוניים ומסתברים, מדברי הרשב"א (ז:) מוכח שלא למד כן. הרשב"א כותב שאין נפק"מ בין הצד שבשלו הן שמין לצד שבשל עולם הן שמין בשאלה אם מחייבים אותו לקנות, כיוון שלכו"ע אין מחייבים אותו לקנות, ואפילו למ"ד בשל עולם. משמע מדברי הרשב"א שאם היינו מחייבים אותו לקנות כאשר בשלו הן שמין, עדיין לא היינו מחייבים לקנות אם בשל מזיק שיימינן, וא"כ מבואר שאין דין עידית של עולם לצד שבשל מזיק שיימינן.

'אהני קרא' למקרה כזה שזיבורית דמזיק לא שווה כעידית דניזק, אך מצד שני עידית דמזיק שווה יותר מעידית דניזק. במציאות זו עומדות לפנינו שתי אפשרויות; אפשרות אחת שהמזיק ישלם בזיבורית שהיא פחותה ממה שהוא צריך לשלם, ואפשרות שניה שהוא ישלם בעידית שהיא טובה יותר ממה שהוא צריך לשלם. אילולא הפסוק בוודאי שהיינו אומרים שישלם המזיק מהזיבורית, שהרי אין ביד הניזק לתבוע ממנו יותר מדינו. אך השמיע הפסוק שצריך המזיק לתת את העידית שלו, ואע"פ שהיא טובה יותר מהעידית של הניזק שכמותה הוא מחוייב לשלם. ננסה לבאר את גדרו של חידוש זה.

הרא"ש (ס' ב) מביא מח' ראשונים במציאות שאין למזיק אלא שדה גרועה מעידית דניזק, ובנוסף יש לו שתי שדות טובות מעידית דניזק, בינונית ועידית. י"א שיכול המזיק לשלם מאיזו מהן שירצה, כיוון שבסופו של דבר שתיהן טובות מעידית דניזק. אך י"א שגם במציאות זו הוא חייב לתת דווקא עידית, וכתב הרא"ש שנראה כדעה השניה. נראה שהרא"ש למד שמפשטיה דקרא התחדש שיש בתורה שני דינים; עידית דניזק, ובנוסף - עידית דמזיק. כאשר יש יכולת לתת את השדה המדוייקת הטובה לניזק, ניתן לשלם במסלול של עידית דניזק, אך כאשר אין עידית כזאת, מוכרח המזיק לשלם עידית דמזיק או עידית דעלמא. אך עדיין יש להבין מדוע מוכרח המזיק לשלם עידית ידידה או דעלמא? לכאורה יכול המזיק לשלם בינונית ובכך לצאת ידי חובת עידית דניזק, שהרי הבינונית שלו טובה יותר מעידית דניזק! צ"ל שיש עניין מיוחד בעידית דניזק, ברמת טיב המיוחדת שהניזק מכיר אותה ורגיל בה, ואי אפשר לצאת ידי חובה ברמת טיב גבוהה יותר, דאין בכלל מאתים מנה¹¹.

לפי הי"א נראה שאין הדבר כן. כאשר התורה חידשה שיש משמעות גם לעידית דמזיק, כוונתה הייתה להרחיב את דין עידית דניזק, ולומר שהמזיק צריך לתת עידית דניזק אפילו מהטובה ביותר שבנכסיו. אך לא התחדש דין חדש של עידית דמזיק, אין מציאות שבה מתחייב המזיק לתת את העידית הטובה שבנכסיו או עידית דעלמא, ואפילו כאשר אין בידו יכולת לתת עידית דניזק מושלמת. זאת הסיבה שיכול המזיק לשלם בינונית שטובה יותר מעידית דניזק, והוא לא מחוייב לתת עידית¹².

לפי הסבר זה יוצא שלכו"ע ניתן לומר ש'לא אמרין בכלל מאתים מנה' כפי שהתבאר בשיטת הרא"ש, אלא שנחלקו הראשונים מה חידשה התורה לעשות במקום שאי אפשר לקיים את דין עידית דניזק בצורה מושלמת. לפי הרא"ש צריך המזיק לשלם במסלול אחר של עידית דמזיק, ולפי הי"א חידשה התורה שהעיקר שלא לפחות מעידית דניזק¹³.

¹¹ יש בהסבר זה נדבך נוסף בהבנת דין עידית דניזק. לפי שאר הראשונים היה ניתן להבין שעידית דניזק זו השדה שהניזק מכיר ולכן הוא יכול להסתפק בה, והוא לא יוכל לדרוש יותר. אך בדברי הרא"ש מוכרחים לומר שיש לניזק יתרון מיוחד דווקא במה שהוא רגיל, בצורת העבודה בשדה מסוג כזה, ועוד מרכיבים נוספים, ולכן אי אפשר לצאת ידי חובת עידית דניזק בשדה טובה מזו. אע"פ שיתכן שבהרבה מקרים יעדיף הניזק שדה טובה יותר, מ"מ כל עוד הוא לא מקבל את השדה המדוייקת שמתאימה לו, יש לו טענה שמכוחה הוא יכול לדרוש עידית דמזיק.

¹² כך ביאר בדבריהם רעק"א ז: ד"ה תוס' אליבא דר"י.

¹³ אמנם, בדברי הריטב"א בגיטין נראה שהטעם שסגי בבינונית גדולה מעידית דניזק, הוא מפני שאמרין בכלל מאתים מנה. יש מהאחרונים שלמדו בדברי הריטב"א שגם הוא למד כדברי הרא"ש שהתחדש בפסוק דין עידית דמזיק, אלא שאפשר לצאת ידי חובה גם במסלול של עידית דניזק. אך קשה לומר כן, דמאי נפק"מ בכך שיש דין עידית דמזיק אם אין לכך משמעות? על כן נראה שכוונת הריטב"א לומר שכיוון שבכלל מאתים מנה ניתן לדעת מה חידש הפסוק. ברור שאין לומר שכוונת הפסוק לחדש דין עידית דמזיק, שהרי בכל מקרה ניתן לצאת ידי חובת עידית דניזק בבינונית שגדולה מעידית דניזק. נמצא שגם הריטב"א סובר כמו הי"א בהבנת הפסוק, ואין משמעות לשאלה אם יש 'בכלל מאתים מנה', או ש'אין בכלל מאתים מנה'. ניתן לומר שהבדל קטן ישנו בין הי"א לריטב"א

מתוך שתי הבנות אלו בחידוש של 'אהני קרא' ניתן לגשת למקרה נוסף שמצייר רעק"א. רעק"א שואל מדוע הגמ' הביאה מקרה שאין למזיק כעידית דניזק, ולכן אי אפשר לקיים את דין עידית דניזק, ולא ציירה הגמ' מקרה שבו אין לניזק קרקעות כלל, וגם במקרה זה אין יכולת לקיים את דין עידית דניזק. האחרונים כתבו ששאלת רעק"א תלויה במח' הי"א והרא"ש. לפי הי"א לא שייכת קושיית רעק"א כלל, שהרי במציאות זו שאין לניזק קרקעות אין צורך לקיים את דין מיטב כלל, כיוון שהפסוק לא חידש דין עידית דמזיק, וא"כ בכה"ג שאין עידית דניזק פקע דין עידית. במציאות כזאת שאין לניזק קרקעות, אין לו רגילות לקרקע מסוימת, ממילא ניתן לפרוע לו בכל קרקע שהיא ואפילו זיבורית. אך לפי הרא"ש בוודאי ששאלת רעק"א שייכת, כיוון שסובר הרא"ש שבפסוק התחדש דין עידית דמזיק, וא"כ במקרה כזה שאין לניזק קרקעות, צריך המזיק לתת עידית דמזיק מכוח אהני קרא, ועל כן קשה קושיית רעק"א מדוע לא אמרה הגמ' שאהני קרא למקרה כזה.

נראה שאפשר לומר שני תירוצים לתרץ את קושיית רעק"א. אפש"ל שהגמ' רצתה לומר את המקרה היותר מחודש, ובמקרה כזה שאין דין עידית דניזק כלל יותר פשוט לומר שאהני קרא לחייב עידית דמזיק. סברא פשוטה היא שאם אין דרך לאמוד מהי השדה שהניזק מסתפק בה, שיהיה צורך לשלם עידית דמזיק. לכן הביאה הגמ' מקרה יותר מחודש שבו יש דין עידית דניזק, אלא שאין למזיק קרקע מתאימה, ואף במקרה זה חידש הפסוק את דין עידית דמזיק. עוד אפש"ל, שרצתה הגמ' להביא מקרה מתאים למציאות שבה דיבר הפס', והפס' שמדבר על מיטב עוסק במציאות שיש לניזק קרקעות - 'וביער בשדה אחר'¹⁴.

ד. האם מטרת דין מיטב היא להגיע לכסף?

מתוך מח' של רבי ישמעאל ורבי עקיבא נוכל לבאר יותר את מהותו של דין מיטב. באופן פשוט עד כה היה נראה שהמטרה בתשלומי מיטב היא בעצם זה שהניזק מקבל שווה כסף איכותי, שווה כסף שיהיה לו קל להשתמש בו, ובכך אנחנו מתקרבים להשלמת החיסרון של הניזק. הדבר נובע מכך שהמזיק לא משיב לניזק בדיוק את מה שהיה לו כפי שהתבאר לעיל.

אך בדברי רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע בגמ' בדף ז: הדברים לכאורה משתנים. הגמ' אומרת שיש סתירה בין הפסוק שמחייב לשלם מיטב, לבין הפסוק שאומר שאפשר לשלם מטלטלין. רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע מתרצים שכל המטלטלין הם מיטב, כיוון שניתן למכור אותם בכל מקום ולקבל כסף. רב פפא ורב הונא מוסיפים ואומרים שדווקא בקרקע נאמר שיש צורך בקרקע עידית, כיוון שאי אפשר להעבירה ממקום למקום, ורק אם היא תהיה איכותית יהיה ניתן למוכרה, וז"ל: "לבר מארעא דליתב ליה ממיטב כי היכי דליקפוץ עליה זביניה".

אילולא משפט זה היה ניתן לומר שיש שני מסלולים כיצד לשלם; בדבר שניתן להפוך אותו לכסף, ובנוסף, בקרקע שהיא טובה מצד עצמה, אף שאי אפשר למכור אותה בצורה כ"כ קלה כמו מטלטלין. אך בתוספת הזאת של רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע נראה שכל הסיבה שניתן לשלם בקרקע מיטב זה רק בגלל

בשאלה האם התחדש בפסוק שלא לפחות מעידית דניזק, אך באמת אי אפשר לצאת ידי חובת עידית דניזק ביותר מעידית דניזק, או שהתחדש בפסוק שיש לשלם עידית דניזק אף ביותר מהכמות המדויקת.

¹⁴ שתי אפשרויות אלו הובאו בדברי הרב גוסטמאן בקונטרסי השיעורים סי' ז.

היכולת להפוך אותה לכסף. אם עד כה היה נראה שיש משמעות לאיכות מצד עצמה, עתה מתחדש לכאורה שהעניין באיכות הוא היכולת להגיע לכסף.

דבר זה קשה משתי סיבות. ראשית, לפי שיטת רב הונא¹⁵ (ט) המזיק צריך לפרוע דווקא מכסף או מיטב, ורק אם אין לו - הוא יכול לפרוע גם במטלטלין. לכאורה אם עיקר העניין זה היכולת להפוך לכסף, כיצד ייתכן לומר שקרקע עדיפה ממטלטלין¹⁶? אך באמת כתבו כמה אחרונים שבזה נחלקו רב פפא ורב הונא בדר"ע עם רב הונא, האם העניין בתשלומי מיטב הוא עצם האיכות או יכולת המכירה וקבלת כסף¹⁷.

אמנם עדיין קשה משיטתו של רבי ישמעאל שסובר אזלינן בתר עידית דניזק אף אם היא זיבורית. לכאורה בשיטת רבי ישמעאל אי אפשר לומר שהמטרה היא שיהיה ניתן למכור בקלות, שהרי כאשר עידית דניזק היא זיבורית אי אפשר למכור אותה בקלות. נמצא שלפי דברי רבי ישמעאל בוודאי העניין בעידית הוא בעצם האיכות שלה בעצמה. אם כך קשה, כיצד רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע יכללו את דבריהם עם דברי רבי ישמעאל? ניתן לומר גם על שאלה זו, שלפי רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע בזה גופא נחלקו ר"ע עקיבא ורבי ישמעאל, לפי ר"ע המטרה היא היכולת למכור ולהפוך לכסף, ולפי רבי ישמעאל יש ערך בעידית מצד עצמה.

אמנם, ניתן לדחות ולומר שגם לפי רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע אליבא דרבי עקיבא העניין במיטב הוא האיכות של השדה מצד עצמה, ונבאר. אע"פ שמטלטלים הם מיטב מכוח היכולת למכורם ולהשיג כסף, בקרקעות העניין הוא בעצם האיכות שלהן. כמובן שהאיכות גורמת לכך שתהיה יכולת מסויימת למכור, אך עדיין לא קל למכור כמו מטלטלין, ולכן ניתן לשלם בהן רק מצד האיכות העצמית שלהן.

א"כ צריך לברר מדוע רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע הזכירו בדבריהם שיש צורך בקרקע מיטב כדי שתהיה יכולת למכרה. ניתן לומר שאין כוונתם שזהו העניין בדין מיטב, אלא יש תנאי צדדי שתהיה יכולת למכור בקלות, כיוון שאם לא תהיה אפשרות למכרה בקלות היא תחשב זיבורית. כלומר, העניין המרכזי בדין מיטב בקרקעות הוא האיכות העצמית שלהן, ויכולת המכירה שלהן איננה מספקת בשביל להחשיבן כמיטב, אך מצד שני אילו לא הייתה להן יכולת מכירה כלל, הרי שחסר להן מרכיב משמעותי כדי להגדיר אותן כשדות טובות. הגדרה של שדה טובה כוללת שתי מעלות מרכזיות, יכולת שימוש ברמה גבוהה ואיכותית, ובנוסף יכולת מכירה בסיסית. לפי הסבר זה יוצא שבאמת לכו"ע הצורך בקרקע עידית נובע מהאיכות העצמית שלה, ואין בכך מח' בין האמוראים ובין התנאים.

חלק ב - הגדרת חיוב מיטב

א. הרחבת החוב או דין בסדר הגבייה?

נראה שניתן לומר שתי אפשרויות כיצד להגדיר את דין מיטב. באופן אחד יש לומר שהחיוב הממוני בנזיקין שונה בתכלית מכל חיוב ממון אחר; זהו חיוב של כמות מסויימת באיכות מסויימת, דין מיטב הוא

¹⁵ ע"פ ההבנה הפשוטה בדברי רב הונא, וכך למד הרא"ש. בשיטת הרמב"ם יש שלמדו אחרת, אך הנחלת דוד ביאר שכך הפשט גם לפי הרמב"ם, ויתבארו הדברים להלן.

¹⁶ דוחק גדול לומר שיש כאן מח' מציאותית, ולומר שלפי רב הונא יותר קשה למכור מטלטלין ממיטב, דלכאורה דברי רב פפא מוסכמים שאין בעיה למכור מטלטלין, ואולי אף יותר קל מאשר למכור קרקע מיטב.

¹⁷ כ"כ בחי' ר' ראובן סי' ו' ובקהילות יעקב סי' ו'.

תוספת בעצם החוב. באופן שני ניתן להגדיר שהתורה חידשה רק סדר עדיפויות בצורת הגבייה. החוב הוא חוב כמותי בלבד, אלא שיש דין נוסף כיצד לבצע את הגבייה בפועל¹⁸. הנפק"מ שעולה מתוך חקירה זאת תהיה בשאלה מה הדין במציאות שאדם התחייב איכות מסוימת בשעת ההתחייבות, ובשעת הגבייה בפועל יוצא שהוא צריך לתת איכות פחות טובה. אם מדובר בדין בעצם החוב, לא ייתכן שהחוב יצטמצם, ואף אם המציאות בשעת הגבייה תשתנה. לעומת זאת אם מדובר בדין בסדר הגבייה בוודאי שהשעה הקובעת היא רק שעת התשלומין.

בגמ' בדף ח. ל"כא' מוכח שדין מיטב הוא דין בעצם החוב. הגמ' אומרת שאם הייתה ללווה עידית ומכרה, הבינונית נשארת בינונית והיא לא הופכת להיות עידית, ומבואר שרמת החוב נקבעת לפי שעת החיוב. אם דין מיטב היה דין בסדר הגבייה היה הלווה יכול לפרוע זיבורית, שהרי בשעת הגבייה הבינונית כבר איננה בינונית אלא עידית, וממילא הוא לא מחוייב לשלם בה את חובו. כך מסביר רש"י את דברי הגמ', וז"ל "דאשתעבדא בינונית לבעל חוב מעיקרא בעוד שהייתה עידית בידו". אמנם, בחי' תלמיד הרשב"א ביאר שדברי הגמ' נאמרו רק מפני שהשדה נמכרה, אך כאשר השדה השתדפה הדין ישתנה. כאשר השדה נמכרה היא עדיין נחשבת ברשותו של הלווה מבחינת מסוימת, שהרי כשאין לו נכסים הוא יכול לתת אותה למלווה, כיוון שלמלווה יש שיעבוד על כל שדותיו של הלווה. לעומת זאת, כאשר השדה התשדפה היא באמת הסתלקה מהלווה, ולכן במציאות זו באמת הבינונית תהפוך לעידית, וממילא הלווה יוכל לשלם בזיבורית. אך מסתימת הראשונים לא נראה שחילקו כדבריו של תלמיד הרשב"א.

נמצא א"כ שלפי רש"י ופשט הראשונים דין מיטב הוא דין שמשנה את החוב ממש, ולכן לא שייך לפחות ממה שהיה בשעת החיוב. בחי' תלמיד הרשב"א נראה להיפך, שדין מיטב הוא דין בסדר הגבייה בלבד, ולכן המציאות בשעת הגבייה היא הקובעת.

אך נראה שמוכרחים לומר הסתייגות משמעותית בדברי הראשונים שסוברים שדין מיטב הוא דין בעצם החוב, כדי שהדברים לא יסתרו את דברי הגמ' בכתובות. מהגמ' בכתובות (ק). עולה, שבמציאות שהייתה ללווה קרקע בינונית בלבד ולאחר מכן הוא קנה ג"כ זיבורית הוא יכול לשלם את הזיבורית. דברי הגמ' האלו לכאורה סותרים את העיקרון שעולה מהגמ' בדף ח'. מדוע יוכל הלווה לשלם מזיבורית כשבשעת הנזק הוא התחייב לשלם בינונית?

הנתיבות (ס' ק"ב) והאור שמח (מלווה כד, י) ביארו שיש הבדל בין מקרה שבשעת החוב היה ללווה או למזיק את האיכות שהוא מחוייב בה, לבין מקרה שבו הוא התחייב לשלם בצורה שונה מדינו האמיתי. במציאות של הגמ' בכתובות בתחילה הייתה ללווה רק שדה בינונית והיא נחשבת כעידית, כיוון שזו השדה הטובה ביותר שיש לו, וא"כ גבייתה איננה כדינו של הלווה. כאשר מתחילה לא הייתה אפשרות לקיים את דין התורה, א"א לומר שהחוב התקבע בצורה מסוימת, שהרי לא חל דין מיטב כלל. במציאות כזאת הלווה מתחייב תשלום כמותי בלבד שחסר בו הדין של מיטב ולא התווסף על החוב שלו הרחבה איכותית, ומשום כך הדין יכול להשתנות בשעת התשלומין.

דברים אלו צריכים ביאור נוסף, מדוע במציאות כזאת הולכים אחר שעת הנזק? כיוון שאי אפשר לחייב את דין מיטב הרגיל שהוא דין בעצם החוב, מדוע ניתן לחייב כפי שעת הנזק? נראה שמוכרחים להסביר

¹⁸ כך חקר האבי עזרי (נזקי ממון א, ז).

(ובהמשך יתבהרו הדברים יותר) שבדין מיטב כלולים שני רבדים. גם אם דין מיטב נותן משמעות חדשה בעצמותו של החוב, בוודאי שכלול בו גם דין שמלמד כיצד צריך להיות סדר הגבייה. בוודאי שיש כאן גם הדרכה של התורה מהו סדר העדיפויות כאשר ניגשים לגביית החוב מהלווה או מהמזיק. משום כך, כאשר לא ניתן לקיים דין מיטב בעצם החוב, המזיק מתחייב ברובד השני של דין מיטב שהוא דין בסדר הגבייה.

ב. ספקו של רעק"א - מח' הראשונים בשפאי עדית

רעק"א (ד"ח גיטין מח): מסתפק מה הדין במציאות שאדם קנה שדות יותר טובות לאחר הנזק. לכאורה אם ההבנה היא שדין מיטב הוא הגדרה בעצם החיוב של המזיק כפי שנראה מרש"י ומסתימת הראשונים בדף ח', השעה הקובעת היא שעת הנזק¹⁹. אך אם דין מיטב הוא דין בצורת הגבייה כפי שנראה מח' תלמיד הרשב"א, לכאורה פשוט שאין משמעות כלל לשעת הנזק²⁰. אך קשה לומר כן, שא"כ קשה מאד, מדוע לא פשט רעק"א את ספיקו מדברי הגמ' בדף ח. ? יתר על כן קשה, שמדברי הראשונים שיובאו להלן נראה לפשוט ששעת התשלומין היא הקובעת, וא"כ הדברים סותרים את פשט הסוגיא בדף ח.

לפי מה שהתבאר לעיל הדברים מובנים היטב. אמנם, דין מיטב הוא דין בעצם החוב, אך אין זה סותר שיש דין נוסף בסדר הגבייה. לעיל נאמרו הדברים במציאות שאי אפשר לקבוע חוב בצורה מסויימת, ובמציאות זו יש הדרכה של התורה כיצד יהיה סדר הגבייה. על גבי הבנה זו, רעק"א מסתפק שמא בכל גבייה קיימים שני הדינים. יש חוב מסויים שהתקבע בשעת החוב, ובנוסף - הגבייה נעשית ע"פ סדר העדיפויות שמדריכה התורה. אם כך, אע"פ שאין לפחות ממה שהיה בשעת הנזק כיוון שכך התקבע החוב, אך בוודאי שניתן להוסיף על מה שהיה בשעת הנזק. בשעת החוב התחייב המזיק לשלם את השדה הטובה שנכסיו והוא לא יוכל לפחות מכך, אך אם המזיק יקנה שדה טובה יותר, יש מקום גדול לומר שהוא יתחייב לשלם בה, כיוון שיש דין בסדר הגבייה לתת את השדה הטובה שבנכסיו.

האחרונים מביאים שלכאורה ספקו של רעק"א תלוי במח' ראשונים בגיטין (ג) ביחס לשפאי עידית. רש"י מסביר בכוונת הגמ', שאם הייתה למזיק שדה עידי ונשתדפה, הניק מפסיד את חלקו, ומדאורייתא דינו חוזר להיות בזיבורית. תוס' מקשים מדוע לא אמרינן בכה"ג 'הורעת כוחן של נזיקין', כדברי הגמ' בסוגיין (ז); וא"כ צריך המזיק להתחייב בעידית הבאה בתור²¹. הראשונים (רמב"ן, רשב"א, ריטב"א והמאירי) הק' על שיטת רש"י קושיא נוספת; מדוע יש משמעות לשעת הנזק, כאשר הזמן הקובע הוא זמן התשלומין?

¹⁹ יש להעיר שכפי שהובא לעיל מדברי הנתיבות, כל הדברים האלו אמורים כאשר ניתן לקיים את דין התורה, אך כאשר אין יכולת לקיים את דין התורה בוודאי שדין מיטב הוא דין בסדר הגבייה ואזלינן בתר שעת התשלומין. משום כך, כתבו האחרונים שספקו של רעק"א נאמר רק אם 'בדמזיק שיימינ' ולא אם בשל עולם שיימינ. אם השומא היא בשל עולם לא תתכן אפשרות של שינוי, שהרי אם לא הייתה לו עידית של עולם, בוודאי שהולכים אחר שעת התשלומין, ואם הייתה לו עידית של עולם, הדין לא ישתנה גם כאשר הוא יקנה שדה אחרת.

²⁰ רעק"א כתב שלפי רבי ישמעאל שבדניזק שיימינן פשוט שאזלינן בתר שעת הנזק, שאל"כ הניזק יקנה מיד לאחר הנזק קרקעות משובחות מאד. לכא' ההגיון בזה פשוט שאף אם נאמר שמיטב זהו דין בסדר הגבייה, כיוון שבסופו של דבר לפי רבי ישמעאל מיטב דניזק זהו שיקוף למיטב הסובייקטיבי אצל הניזק, מהו השדה המספקת אותו, מובן ששעת הנזק שהיא שעת החיוב היא הקובעת. רק למ"ד בדמזיק שיימינן יש מקום לומר שיש כאן מגמה לקנוס אותו כמה שמתאפשר, ועל כן יש מקום לגבות ממנו כל שדה שיש לו בשעת הגבייה.

²¹ לפי רש"י החיוב של המיטב מוגדר באופן ספציפי כלפי קרקע מסויימת וכפי שנראה גם מלשונו בדף ח., ולכן כשהוא בטל אנחנו חוזרים לחיוב תשלומין בסיסי. אך בתוס' נראה שהמזיק מתחייב בכמות מסויימת באיכות מסויימת, ללא שיעבוד על קרקע מסויימת, ובוודאי שבחיוב כלולות ג"כ המדרגות שמתחת, ועל כן החיוב לא פוקע כששפאי עידית.

מדברי הראשונים עולה ששעת התשלומין היא הקובעת. אך כפי שהתבאר, אין הכרח לומר שדין מיטב הוא דין בסדר הגבייה בלבד. ניתן לומר שדין מיטב הוא דין בעצם החוב, אך ישנו דין נוסף גם בסדר הגבייה. כיוון שכך, גם אם נאמר שהתבטל דין המיטב מקורי עדיין נשאר הדין בסדר הגבייה. רש"י לעומת זאת סובר שכאשר המזיק מתחייב במיטב כחלק מהחוב, אין דין נוסף בסדר הגבייה. בפשטות זהו ממש ספקו של רעק"א; האם יש דין נוסף בסדר הגבייה, בנוסף על דין המיטב הרגיל.

א"כ עדיין קשה קצת, מדוע רעק"א לא פשט את ספקו מדברי הראשונים בגיטין? אך יש לומר שתי סברות מדוע לא נוכל להסיק מסקנות ברורות ממה' זאת לספקו של רעק"א. באופן אחד יש לומר שדווקא כאשר פקע דין המיטב הרגיל אמרו הראשונים שיש משמעות לשעת התשלומין, אך כאשר נשארה דרך לקיים את דין המיטב המקורי, בזה לא התחדש הדין הנוסף בסדר הגבייה. ניתן לומר לאידך גיסא שאף לשיטת רש"י שאין דין נוסף בסדר הגבייה, בספקו של רעק"א נלך בתר שעת התשלומין, כיוון שיש צד לומר שהמשמעות של ההגדרה ש'בדמזיק שיימנן' היא לגבות כמה שיותר מהמזיק. א"כ כלול בהגדרה זאת דין מיוחד שמכוחו ניתן לגבות שדות טובות יותר שנקנו לאחר הנזק.

חלק ג - סדר גביית התשלומים

א. הסתירה בין דין מיטב לדין שווה כסף

הגמ' (ו) התקשתה בסתירה בין החיוב לשלם מיטב, לבין דברי הברייטא 'שיב - ואפילו סובין'. לכאורה היה מקום לתרץ בפשטות שכוונת הברייטא לחדש שכאשר אין לו מיטב הוא יכול לשלם סובין, כדבריו של רב הונא לקמן, דלית מאן דפליג בזה. אך הגמ' לא רצתה לתרץ כן, כיוון שאת הדבר הזה אין צורך לחדש, שהרי קי"ל ששווה כסף ככסף²². א"כ פשוט שאפשר לשלם בסובין כשאין ברירה אחרת, וכך מקשה הגמ' בעצמה לקמן על דברי רב הונא. הגמ' בשלב זה מעדיפה לומר שהתחדש בפסוק זה דין מיוחד שניתן לשלם לכתחילה בשווה כסף במציאות מסוימת.

בתירוץ הראשון אומרת הגמ' שחיוב תשלומי מיטב חל רק בבי"ד, שכיוון שהמזיק הטריח את הניזק להגיע לבי"ד, ידו על התחתונה. כאשר האדם מקדים ומשלם את השווי הממוני שהוא החסיר, הוא מסתלק מהתביעה, ויותר א"א לדרוש ממנו דבר. אך כאשר הדבר מגיע לפתחם של הבי"ד, יש בכוחם לשנות דינים בצורת הגבייה כדי להגיע למצב שהניזק יקבל פיצוי על הפסדו²³. בתירוץ השני מחלקת הגמ' בין מקרה שהניזק רוצה ליטול כדינו לבין מקרה שהוא רוצה לגבות קרקע אחרת, ויתבאר הדברים באריכות לקמן. רבא מתרץ תירוץ שלישי, שכוונת הפסוק שניתן לשלם במטלטלין, אך יש צורך במטלטלין מעולים שגם הם יוכלו להיחשב מיטב. רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע ממשיכים צעד קדימה ואומרים שבעצם

²² השטמ"ק הקשה שהרי בעבד עברי יש צורך לפסוק שמלמד שש"כ ככסף, ותירץ שאה"נ שכוונת הגמ' להקשות דנילף מעבד עברי ואין צורך לחדש זאת פעם נוספת בנזיקין. עוד כתב די"ל שבאמת שו"כ ככסף מסברא, ודווקא בעבד עברי יש צורך במקור, עיי"ש. ע"ע בדברי התוס' והראשונים בקידושין ב, ויש להאריך בזה ואכמ"ל.

²³ השטמ"ק הקשה מדוע ייענש המזיק על כך שהוא הלך לבי"ד, וכי יש פגם בכך שאדם מעוניין שיתברר שאכן הוא חייב לפני משלם? אך נראה לומר שבאמת דין מיטב הוא לא עונש מיוחד, אלא כך ראוי לשלם, אך התורה לא חידשה את החיוב לכל אדם פרטי. דין מיטב בשלב זה הוא דין בסדרי הגבייה של הבי"ד, זוהי הצורה הנכונה לגבות תשלומין שמגיעים לפתחם של הבי"ד.

בכל מטלטלים מתקיים דין מיטב כיוון שניתן למכרם. יכולת המכירה היא הפוטנציאל הגבוה שנמצא בכל מטלטלין באשר הם, ואין בהם סתירה לפרשיית מיטב, כיוון שהם ממש במדרגת כסף. רב הונא (לקמן ט.) באופן פשוט חולק על דברי רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע²⁴. רב הונא סובר שאע"פ שלמטלטלין יש יתרון גדול בזה שאפשר למכרם, מ"מ אין בהם ערך עצמי משובח, כל הערך שלהם הוא בגלל הפוטנציאל שטמון בהם. ניתן לומר עוד, שגם רב הונא מודה שיכולת מכירה מועילה להחשיב את הדבר ככסף, אך אם לשם כך צריך ללכת ממקום למקום, לא מועילה יכולת המכירה להחשיב אותם ככסף. לפי רב הונא אומרת הגמ' שמוכרחים לקרוא את הפסוקים אחרת; בשלב ראשון יש לפרוע בקרקע או כסף כפשט הפסוקים, ובמדרגה שניה התרבו גם המטלטלין²⁵. הרי"ף פסק כשיטת רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע שהם בתראי, ולעומת זאת ר"ת פסק כרב הונא. הרא"ש מביא שתי אפשרויות מדוע פסק ר"ת כרב הונא. אפשרות אחת מפני שרב אשי קבע את דברי רב הונא בסוף הסוגיא, ומוכח שסבר שהלכה כמותו. הרא"ש מביא אפשרות נוספת שסבר ר"ת שרב הונא לא חולק על רב פפא ור"ה בריה דרב יהושע, ולכו"ע א"א לפרוע במטלטלין כשיש לו קרקע. כל מה שאמרו ר"פ ורב הונא בריה דרב יהושע הוא שאין הבדל בין סוגי המטלטלין, וכולם נחשבים למיטב באותה מידה, אך בכל זאת הם לא בדרגה של קרקע. אע"פ שניתן למכרם בקלות, אך מ"מ בשלב ראשון יש לפרוע בדבר שיש לו ערך מצד עצמו, ולא בדבר שיש בו רק פוטנציאל של איכות.

ב. האם יכול הניזק לבחור איזו קרקע רוצה לגבות?

מדברי הגמ' עולה שניתן לקיים את דין מיטב בכסף ובקרקע. ביחס למטלטלין נחלקו האמוראים, יש שסוברים שגם הם נחשבים למיטב, ויש שסוברים שהם אינם כמיטב. אך גם בתוך התשלומין שנחשבים כמיטב יש סדר עדיפויות, ממה יכול הניזק לגבות בתחילה, ונבאר את הדברים לקמן. כהקדמה לעניין זה יש לדון בשאלה כיצד מכריעים מאיזו קרקע יכול הניזק לגבות את חובו. האם הוא יכול לבחור מאיזו קרקע הוא ייגבה? האם יכול הניזק לומר שהוא רוצה זיבורית או בינונית? באופן פשוט, בתוך הנכסים שהמזיק חייב לשלם, יש לו את היכולת לבחור ממה הוא ישלם, דאל"כ לא שבקת חיי לכל בריה. סברא פשוטה היא שהמזיק יכול לטעון שניחא בנכסים האלו או בנכסים האלו, ואין לניזק סיבה מוצדקת לומר שדווקא חפץ מסויים מגיע לו²⁶. אמנם, פסק השו"ע (תיט, ב) שבמקום שבו המזיק מגלה דעתו שהוא מוכן לתת קרקע מסויימת, אלא שהוא רוצה לתת אותה דווקא כפי השווי של העתיד²⁷, הוא מתחייב לתת דווקא את קרקע הזאת בשוויה הרגיל. דין מחודש זה צריך בירור מסבא, ומניין למד אותו השו"ע. נראה שסבר השו"ע שבאמת לניזק יש אחיזה בכל נכסיו של המזיק, אלא שלמזיק יש טענה שניחא ליה בקרקע מסויימת, ורק ע"י טענה זו הוא יכול למנוע מהניזק לגבות קרקעות מסויימות. א"כ מובן מדוע כאשר יש גילוי דעת מסויים, יכול הניזק לגבות מכל קרקע שהיא בעל כורחו של המזיק.

²⁴ אף אם רב הונא לא חולק על רב פפא ור"ה בריה דרב יהושע, בוודאי שאר האמוראים שהובאו לפני כן בגמ' לא סברו כמותם.

²⁵ בשיטת הרמב"ם ישנה אפשרות נוספת להבין את דברי רב הונא, ויובא לקמן.

²⁶ אמנם, היש"ש (סי' י"א) סובר שבכוחו של הניזק לגבות כל קרקע שירצה.

²⁷ המשמעות של יוקרא דלקמיה תבואר יותר לקמן בחלק ד' במאמר זה.

אע"פ שיש למזיק יכולת לטעון שלא ניהא ליה שייגבו מקרקע מסויימת, סוברים רש"י ותוס' (ח: ד"ה אבל) שיכול הניזק לגבות בינונית או זיבורית בעל כורחו של המזיק. הרא"ש חולק וסובר שהניזק לא יכול לכפות את המזיק לתת לו בינונית וזיבורית אם אין גילוי דעת²⁸. הרא"ש מקשה על תוס', מדוע יש הבדל בין מקרה שהניזק דורש בינונית וזיבורית לבין מקרה שהניזק דורש עידית מסויימת?

צריך לתרץ את דברי התוס', שאע"פ שאין לניזק יכולת לגבות קרקע מסויימת, מ"מ יש בידו יכולת לדרוש סוג קרקע מסויימת, וזה כלול בכוחו לגבות מיטב, דפשוט שהתורה לא תרע את כוחו לגבות דווקא מיטב. כלומר, כאשר הניזק דורש קרקע מסויימת מכוח האחיזה הכללית שיש לו בקרקעות המזיק, יכול המזיק לדחות בטענה שהוא מעוניין בקרקע הזו, אך כאשר הוא בא לממש את דין מיטב אין בכוחו של המזיק למנועו. דין מיטב מחייב את המזיק ברמת איכות מסויימת, והניזק יכול לגבות גם רמת איכות אחרת שכלולה באיכות הגבוהה שחייבה התורה את המזיק. לניזק יש זכות לקבל כל רמת טיב עד לרמת הטיב של המיטב שזיכתה לו תורה.

בנוסף אחר כתב המאירי בסוגיין שהקרקע שאותה הניזק רוצה, בה מתקיים דין מיטב, כיוון שהיא הכי טובה בעיני הניזק כעת. משום כך המזיק מחוייב לתת דווקא קרקע מסוג כזה²⁹.

נמצא א"כ שביד המזיק לבחור איזו קרקע הוא רוצה לתת, וביד הניזק לבחור כמה איכות הוא רוצה לגבות מהמזיק. לפי"ז במציאות שבה אין למזיק אלא בינונית אחת או זיבורית אחת, יוכל הניזק לגבותה בעל כורחו, משום שהוא יכול לומר שהוא מעוניין דווקא בבינונית או בזיבורית.

ג. כסף או מיטב - סדר העדיפויות בסוגי התשלומים

לפי פשט הסוגיות כפי שנאמר לעיל, יש ביד המזיק שתי אפשרויות ממה לשלם את חובו, כסף או מיטב. לפי רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע ניתן לפרוע אף ממטלטלין שהם כמיטב. ר"ת (הובא בתוס' ט. ד"ה רב) פוסק כשיטת רב הונא, שניתן לפרוע ממטלטלין רק כאשר אין לו כסף או מיטב.

אך בדברי הרמב"ם (נזיקי ממון ה, י) הטור (סי' תיט) והשו"ע (שם) לכאורה יש חידוש גדול. נראה מדבריהם שכאשר בי"ד יורדים לנכסי המזיק יש להם כח לגבות תחילה מהמטלטלין, אף אם המזיק רוצה לשלם בקרקע. לפי"ז כל היכולת לשלם בקרקע מיטב נאמרה רק במציאות שאין למזיק כסף או מטלטלין. ניתן להבין בסברה שמטלטלין יותר טובים מקרקע עידית, לפי שהם קלים לימכר ולהפוך לכסף, לעומת קרקע שאף אם 'קפצי עליה זביני' לא קל למוכרה כמטלטלין. אך עדיין יש בדברי הראשונים חידוש גדול, מדוע לא נאמר שהמזיק יכול לפרוע או בכסף או במיטב כפשט דבריו של רב הונא (ט.)? מנ"ל לחדש שיש זכות לניזק לדרוש דווקא מטלטלין, בעוד שבתחילת הסוגיא היה נראה שהמזיק לא יכול לפרוע מטלטלין כלל? הסמ"ע (שם, וכ"כ הגר"א בדעת הטור בלבד) כתב שבאמת אין כוונת הראשונים הנ"ל לומר שאי אפשר לפרוע לכתחילה בקרקעות, אלא כוונתם שכאשר בי"ד יורדים לנכסי המזיק שלא בפניו הם אומדים את דעתו שהוא רוצה לתת מטלטלין³⁰, ולכן הם גובים מטלטלים. אך אם המזיק לפנינו יש בכוחו לומר שהוא רוצה

²⁸ להלכה פסק השו"ע (סי' תיט) כמו התוס', והרמ"א הביא גם את שיטת הרא"ש.

²⁹ ברש"י (ז: ד"ה ואי א"ל) משמע כנוסח הראשון, ולא כדברי המאירי.

³⁰ יש מקום לשאול, כיצד ניתן לומר שדעתו לתת מטלטלין שמדרגתם גבוהה ממדרגת הקרקע? אפשר לומר שבאמת לפי הסמ"ע הדירוג הוא שונה, אך יותר פשוט לומר באמת מצד אחד הניזק יותר רוצה לקבל מטלטלים, ומצד שני

לשלם בקרקע לכתחילה. אף אם נאמר כך בדברי ראשונים אלו, מ"מ הרמ"ה בנימוק"י כתב להדיא שלא כהבנת הסמ"ע, והוא אף הרחיב את דברי הראשונים צעד אחד קדימה³¹. הרמ"ה כתב שלניזק יש יכולת לדרוש כסף דווקא, ובמדרגה שניה מטלטלין, ורק לאחר מכן קרקע. בכל אופן מפשט לשון הראשונים נראה שלא כהבנת הסמ"ע, וא"כ חוזרת השאלה למקומה, מניין למדו הראשונים דבר זה? הנחלת דוד כותב שהראשונים הנ"ל למדו את דבריהם מפשט מהלך הסוגיא. יש להקשות מדוע בגמ' בדף ז יש התייחסות רק לסתירה בין מטלטלין למיטב, ולא בסתירה בין כסף למיטב. רב הונא בדף ט הוא הראשון שמתייחסת לסתירה והוא אומר 'כסף או מיטב', אך עד לרב הונא אין התייחסות לכך, ונראה שהיה תירוץ שהיה פשוט לכל האמוראים בזה.

נראה שהיה פשוט לגמ' שבתור שלב ראשון המזיק צריך לשלם תשלום מעולה, ותשלום מעולה זהו כסף. כל החידוש של מיטב בתורה הוא במציאות דיעבדית שבה הניזק לא מקבל תשלום אלא רק שווה כסף, ובמציאות זו חייבה תורה שהמזיק ייתן מיטב ולא זיבורית. לכן הגמ' הקשתה רק ממטלטלין שלא ייתכן שיהיה ניתן לפרוע בהם בתחילה כיוון שהם לא טובים. על כך תירצו רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע שכל מטלטלין מיטב נינהו כיוון שאפשר להפוך אותם לכסף, וא"כ הרי הם ככסף. כאשר התחדש שמטלטלין הם מיטב בוודאי שהם קודמים לקרקע, שהרי הם כתובים בפסוק של כסף וא"כ הרי הם הם בדרגתו. אך עדיין יש מח' הרמב"ם והרמ"ה. לפי הרמב"ם מטלטלין וכסף הם באותו דרגה ממש כיוון שהם כתובים יחד, ולפי הרמ"ה כסף קודם למטלטלין כיוון שהוא כתוב במפורש.

לפי ביאור זה יוצא שבאמת כל דברי הראשונים הנ"ל נאמרו רק לפי רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע, אך לפי רב הונא באמת יכול לשלם המזיק לתת כסף או מיטב לכתחילה, ורק אח"כ ניתן לעבור למטלטלין. הגר"א והש"ך כתבו שדווקא מדבריו של רב הונא למדו הראשונים את החידוש הגדול, ומסביר הגר"א את מהלך הגמ' באופן אחר. נראה היה לגמ' מפשט דברי רב הונא שאפשר לתת כסף כשיש לו כסף או מיטב כשאין לו כסף³², ועל זה הגמ' מקשה שמשמע מהפסוק שדווקא סובין קודמים למיטב - "ישיב ואפילו סובין". על זה עונה הגמ' "בדלית ליה", כוונת רב הונא היא שבמציאות שאין לו מטלטלין (ולא שאין לו 'כסף או מיטב' כפי שכתב רש"י במקום) שניתן לשלם במיטב. לפי הסבר זה הדברים מתהפכים, וכל המקור של הראשונים הוא דווקא מדבריו של רב הונא.

רש"י בגיטין (מח: ד"ה מן העידית, מט. ד"ה הכא) כותב להדיא שכל דין גביית מיטב נאמר רק כאשר אין לו מעות, ומשמע כשיטת הרמ"ה שהמזיק חייב לפרוע לכתחילה בכסף. אך נראה שיש הבדל בין רש"י לרמ"ה. לפי הרמ"ה אם אין לו כסף הוא חייב לפרוע במטלטלין, ולעומת זאת לפי רש"י מוכרחים לומר שאם לו כסף הוא יכול לפרוע בין במטלטלין ובין במיטב³³. כיוון שהוא בכל מקרה לא פורע בכסף, יותר אין הבדל אם הוא יפרע במטלטלין שהם מיטב או בקרקע שהיא מיטב³⁴. כך נראה ברש"י במתניתין (וכך המשמעות גם

המזיק רוצה יותר לתת מטלטלין. כאשר האדם נותן עדיף לו לתת דברים ארעיים ולא את הקרקע הקיימת ויציבה שנמצאת ברשותו. אך לאורך גיסא, אדם אחר בד"כ לא מעוניין לקבל קרקע, כיוון שהיא רחוקה ממנו וכדו', ועל כן הוא יעדיף למוכרה, ובזה מטלטלין עדיפים על כסף.

³¹ הגר"א והש"ך למדו שהראשונים הנ"ל סוברים כהרמ"ה לגמרי, אך אנו נבאר את הדברים כפשוטם, כהבנת הנחל"ד.

³² הגר"א והש"ך למדו שהרמב"ם סבר כמו הרמ"ה שאפשר לגבות כסף דווקא ולא רק מטלטלין.

³³ כ"כ בחי' ר' נחום.

³⁴ בדברי רבנו ישראל בשיטה בדף ט. מבואר שלמד כן אפילו בדעת רב הונא, וא"כ יש מקום לשייך את רש"י לשיטה זאת לפחות בדעת רב פפא ור"ה בריה דרב יהושע.

ברש"י בגיטין) שכתב "אם רוצה לפרוע לו קרקע יפרע במיטב שבשדותיו", ולכאורה לא מובן, באיזו סיטואציה המזיק יכול לבחור שהוא רוצה לפרוע בקרקע? בוודאי לא מיירי שיש לו כסף שהרי אם יש לו כסף הוא חייב לפרוע בכסף, אלא וודאי שכשאינו לו כסף יוכל לבחור אם פורע בקרקע או במטלטלין³⁵. לסיכום נמצא שישנן ארבע שיטות בראשונים בסדר הגבייה: ר"ת סובר שהסדר הוא כסף או מיטב ואח"כ מטלטלין. הרמ"ה סובר שהסדר הוא כסף, מטלטלין ומיטב. רש"י סובר שהסדר הוא כסף, ואח"כ מטלטלין או קרקע. הרמב"ם וסיעתו לכאורה סוברים שהסדר הוא כסף או מטלטלין, ואח"כ מיטב.

חלק ד - יוקרא דלקמיה

א. פתיחה

בתירוצ השני לסתירת הפסוקים מתרץ אב"י שהפסוק שאומר שניתן לשלם בסובין מדבר במציאות שהניזק לא רוצה מיטב, והפסוק שאומר שצריך דווקא מיטב עוסק במציאות שהניזק אכן רוצה מיטב. אך פשוט שכאשר הניזק לא רוצה מיטב ניתן לתת לו סובין, ועל כן אומר אב"י שמה שהתחדש בפסוק הוא שכשהניזק לא רוצה מיטב, כאשר הוא לא גובה כדינו, ניתן לתת לו סובין כיוקרא דלקמיה. רב אחא בר יעקב אומר שדין זה לא ייתכן, שא"כ יוצא שהורעת כוחן של נזיקין בבינוניות. כלומר, כלול בדין מיטב גם יכולת גביית בינונית, ואי אפשר לומר שאין זה 'דינו' של הניזק.

יש לעיין, האם השווי האמיתי של הדבר הוא השווי העכשווי, או השווי ע"פ העתיד? אם במציאות רגילה צריך לשלם כזולא דהשתא, מדוע כאשר הניזק רוצה בינונית יש רשות למזיק לפרוע את חובו כיוקרא דלקמיה? אף אם נאמר שכך גזרה תורה ואין לכך טעם, ניתקל בכמה קשיים. מדוע לא נלמד הפוך, שכאשר המזיק רוצה עידית ניתן לו כיוקרא דלקמיה, וכאשר הוא רוצה בינונית ניתן לו כזולא דהשתא?³⁶ אף נתרץ קשיים אלו לא יובן מדוע האמוראים אומרים את אותו עיקרון ביחס לבעל חוב ולכתובה, שהרי בבע"ח לא נאמרה גזה"כ שמלמדת את העיקרון הזה. ננסה להציג שני כוונים מרכזיים שנאמרו בזה.

יש להוסיף ולהקדים, שלכאורה דין זה תלוי בשאלה האם באמת יכול הניזק לדרוש לקבל בינונית. אם הניזק יכול לדרוש בינונית כשיטת רש"י ותוס' (הובא לעיל), הרי שקשות כל הקושיות דלעיל. אם אין בכוחו של הניזק לדרוש בינונית כשיטת הרא"ש (הובא לעיל), לכאורה יכול המזיק לומר לו שהוא לא נותן לו בינונית אא"כ הוא מוריד לו חצי מהחוב, וא"כ בוודאי שהוא גם יכול להחליט שהוא משלם רק כיוקרא דלקמיה. אם כך הגמ' לא מובנת, מדוע הגמ' הביאה דווקא מקרה שבו המזיק רוצה לתת כיוקרא דלקמיה? מדוע לא מדובר במקרה שהמזיק אומר שהוא לא נותן בינונית אא"כ הניזק מוותר לו על חצי מהחוב? בנוסף קשה, מדוע באמת צריך פסוק לדין זה? הרא"ש לשיטתו ביאר את הגמ' בסוגיין שכיוון שגילה המזיק את דעתו שהוא מוכן לתת בינונית כיוקרא דלקמיה, הניזק יכול לדרוש אותה בעל כורחו³⁷. נמצא א"כ שלכאורה אין הבדל בין התוס' לרא"ש בביאור סוגיא זו.

³⁵ בוודאי שכל זה לפי רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע, שהרי לפי רב הונא בדף ט. א"א לפרוע במטלטלין כשיש לו קרקע (כך לפי רש"י שם).

³⁶ כן הקשה הדברי יחזקאל (סי' מ' אות ג').

³⁷ עניינו של גילוי דעת זה התבאר לעיל בחלק ג במאמר זה.

ב. ביאור א – השווי האמיתי הוא 'זולא דהשתא'

באופן אחד יש לומר שבאמת השווי האמיתי הוא השווי העכשווי, שהרי ערך הדבר נמדד ע"פ המחירון בשוק, וכיוון שכעת זהו המחיר בשוק, זאת ההתייחסות האמיתית לשווי החפץ. אך אעפ"כ חידשה תורה שכאשר הניזק לא רוצה לקחת כדינו, כאשר הניזק משנה ויוצא מן הסדר, ידו של המזיק על העליונה והוא יכול לפרוע לו כיוקרא דלקמיה. יש להדגיש, שאע"פ שידו של המזיק על העליונה הוא לא יכול לפחות לניזק מהסך שמגיע לו, כל מה שהתירה לו התורה הוא להתייחס לשדה כיוקרא דלקמיה שזהו שווי שבאמת עתיד לבא בחודש ניסן.

אך עדיין קשה, כיצד יכול רב אחא בר יעקב לומר כן ביחס לבעל חוב? ניתן להבין שהתורה תחדש שידו של המזיק על העליונה במקרה כזה, אך כיצד ניתן לומר כן מסברא פשוטה ללא פסוק? אפשר לומר שבאמת בבע"ח לפי ההו"א המלווה לא יכול לדרוש זיבורית אפילו כשיש גילוי דעת, וכיוון שהוא דורש דבר שאין בכוחו לדרוש, יכול הלווה לומר למלווה שהוא מוכן לתת לו את מה שהוא רוצה רק בתנאים מסויימים³⁸. לפי"ז יוצא שבאמת אין כאן דין מיוחד ביוקרא דלקמיה, שהרי הלווה יכול להתנות עם המלווה כל תנאי שהוא ירצה, והוא יכול אף להתנות עמו שיפחית לו את חובו. כך מבואר לכאורה מדברי התוס' שכתבו שאה"נ שיכול היה רב אחא בר יעקב לומר שהמלווה דורש עידית בציר פורתא (וכתבו סיבה אחרת מדוע בכל זאת הוא לא אמר כן), ונראה מדבריהם שדברי הגמ' נאמרו גם על דברים שאין בכוחו של המלווה לדרוש אותם.

אך בשיטת ר"פ א"א לומר כן. ר"פ כתב שהסיבה שהגמ' לא ציירה מקרה שהמלווה דורש עידית טפי פורתא היא שאין בכוחו של המלווה לדרוש עידית, ומשמע א"כ שיש בכוחו של הלווה לדרוש זיבורית. א"כ צ"ע מדוע בבעל חוב יכול המלווה לומר שהוא מוכן לתת רק זיבורית כיוקרא דלקמיה. עוד קשה בשיטת ר"פ שהסיבה שהגמ' הקדימה את הסוגיא של מעשר שני לסוגיא דידן היא כדי לומר שגם יוקרא דלקמיה נחשב שווה כסף, וא"כ מבואר שיוקרא דלקמיה הוא השווי האמיתי, לפחות מבחי' מסויימת.

כדי להסביר את שיטת רבנו פרץ יש להוסיף ולומר שאמנם השווי האמיתי הוא השווי העכשווי, אך גם השווי של יוקרא דלקמיה נחשב לשווי מבחינה מסויימת. במציאות שיש דיון בין שני אנשים יכול אחד לומר לחברו שהוא רוצה ללכת אחר המשמעות העכשווית, ולכן יש בכוחו של התובע בתביעה רגילה לדרוש כזולא דהשתא. אף על פי כן, כאשר הניזק או המלווה דורשים דבר שלא כדינם, דבר שהוא יציאה מן הסדר, בזה יכול הנתבע לומר שהוא מוכן לפרוע רק ביוקרא דלקמיה. התובע יכול לדרוש כזולא דהשתא רק כאשר כוחו מושלם, אך כאשר יש לו דרישות מיוחדות כוחו של הנתבע גובר. דין זה יכול להיאמר בבע"ח מסברא פשוטה, ובניזקין יש צורך ללמוד את הדבר מפסוק.

³⁸ אמנם, התבאר לעיל שכאשר יש גילוי דעת לכו"ע יכול הניזק לגבות את הקרקע בעל כורחו של המזיק. אך כל זה נאמר במציאות שהתובע דורש קרקע שהוא שייך בה במידה מסויימת, וכגון שהמזיק דורש בינונית או עידית אחרת, אך כאשר התובע דורש קרקע שהוא לא שייך בה, גילוי דעת לא יועיל. בשלב זה סברה הגמ' שאין למלווה שייכות בזיבורית כלל, ואף במציאות שיש גילוי דעת, והרי זה כאילו הוא דורש עידית.

צריך לומר שבנזיקין היה ברור לכולם מסברא שאומרים "א"כ הורעת כוחן של נזקין אצל בינונית", ועל כן צריך פסוק שיוציא מסברא זו³⁹. רב אחא בר יעקב חולק ואומר שא"כ לומר שהפסוק יאמר כן, שבוודאי שגביית בינונית היא בדיקת כמו גביית עידית, וא"כ לא מדובר בדרישה מיוחדת של הניזק.

ג. ביאור ב - השווי האמיתי הוא 'יוקרא דלקמיה'

האחרונים⁴⁰ הלכו בכיוון הפוך, וביארו שהשווי האמיתי הוא דווקא השווי העתידי. בד"כ המצב העכשווי הוא הקובע, אך כאשר מדובר על עניינים של שווי ומחיר, אין הכרח לאמוד ע"פ המצב העכשווי. ביאור הדבר הוא, שבאמת איכות החפץ והערך שלו אינם משתנים, וההשתנות של המחירים נובעת מסיבות חיצוניות. מבחינת רמת הטיב של השדה לא ישתנה דבר בין תשרי לניסן, והמחיר משתנה רק מפני רמת הביקוש וכדו', וכיוון שכך ניתן לאמוד את שווי השדה כבר מעכשיו ע"פ העתיד. יש אחרונים שהוסיפו והדגישו שדווקא כאשר מדובר על היוקר של ניסן לעומת תשרי אזלינן בתר היוקר דניסן. כאשר יש דבר שמחירו עומד להשתנות אזלינן בתר מחירו העכשווי, ודווקא בסוגיין לא אזלינן בתר זולא דתשרי, כיוון שהמחיר של תשרי אינו אמיתי. הסיבה שהיוקר יורד היא מפני שאינו זמן מכירה ואף אחד לא רוצה לקנות שדות. אך השווי האמיתי, האומדן הנכון והמדויק של ערך השדה הוא האומדן שיהיה בזמן ניסן. אך א"כ צריך להבין, מדוע כאשר הניזק גובה כדינו הוא גובה כזולא דהשתא? באופן פשוט יש לומר שזהו דין בדיני מיטב, שתהיה קרקע שהיא גם איכותית, וגם יש יכולת להמיר אותה לכסף. כפי שהתבאר לעיל, יכולת המכירה היא תנאי הכרחי כדי להגדיר שווה כסף כמיטב. משום כך, אע"פ שיוקרא דלקמיה זהו האומדן האמיתי לרמת הטיב של השדה, אי אפשר ללכת אחריו בתשלומי מיטב, מפני שאי אפשר להמיר את השדה לכסף עד שיעלה המחיר. אמנם, כאשר הניזק תובע קרקע שלא כדינו אפשר להכריח אותו לגבות כיוקרא דלקמיה, למרות שאי אפשר להמיר את השווי בכסף, וניתן להסביר זאת בשני אופנים. באופן אחד כתבו האחרונים (ח' הרי"ם, ועוד) שכאשר התובע רוצה קרקע יותר זיבורית מוכח שהוא לא מעוניין למכרה, שאם הוא היה רוצה למוכרה היה לו לגבות קרקע כמה שיותר טובה. הסבר זה קצת קשה כיוון שיתכן שהניזק אכן רוצה למכור שדה בינונית וזיבורית, כאשר ידוע לו שיש בה יתרונות נוספים או שהוא מכיר אדם שירצה לקנותה. עוד קשה, מהי תשובתו של רב אחא בר יעקב "א"כ הורעת כוחן של נזיקין אצל בינונית", שהרי באמת אין צורך לתת כזולא דהשתא כיוון שהוא לא רוצה למוכרה. באופן שני אפשר ל"שכשהניזק לא גובה כדינו הוא מוחל על דין מיטב, וא"כ לא יכול לדרוש כזולא דהשתא. אך קשה לומר שדין הגביה כזולא דהשתא נובע מדין מיטב, כיוון שבסוגיא מבואר שגם חוב וכתובת אשה ניתן לגבות כזולא דהשתא כשהתובע גובה כדינו. אמנם, בבע"ח ניתן לומר שיש לו דין מיטב במקצת, אך לכאורה בכתובה אין דין מיטב כלל. בדוחק י"ל שגם בכתובה שמדאורייתא דינה בבינונית או אפילו בעידית, יש לה דינים בסיסיים של מיטב, וגם כשחכמים הורידו את דינה לזיבורית, הם לא הפקיעו ממנה את הצורך שתהיה אפשרות למכור ולקבל כסף.

³⁹ כ"כ הנחלת דוד.

⁴⁰ ח' הרי"ם, דברי יחזקאל, קה"י ועוד.

אולי אפשר להסביר באופן אחר מדוע יכול התובע לגבות כזולא דהשתא. אפשר לומר שיש כאן דין כללי בתשלומין שאינו נובע מדין מיטב שכאשר מדובר על פירעון של חוב כספי, צריך שתהיה יכול להגדיר אותו כתשלום, וההגדרה שלו כתשלום נקבעת כתוצאה מהיכולת למוכרו ולקבל כסף. משום כך, אע"פ שמצד איכות החפץ האומדן האמיתי הוא היוקרא דלקמיה, אך מצד יכולת מכירה של החפץ האומדן העכשווי הוא האומדן הבלעדי, ועל כן ביחס לתשלומין אזלינן בתר הזולא דהשתא. דברים אלו נכונים בתשלומים, אך לשאר העניינים יש משמעות לשווה כסף גם מצד ערכו העצמי. ראייה לכך יש להביא מהא דאמרין בקידושין (ח). שמועילה אמירת 'לדידי שוויא לי' של הכהן כדי להחשיב דבר כאילו הוא שווה חמש סלעים. ערך השווה כסף נקבע לפי איכותו ולא בהכרח לפי יכולת המכירה שלו בשוק, אך בכל מקום שהתפקיד של השווה כסף הוא להיות תשלומים ניתן לשלם בו רק כאשר יש בו גם פוטנציאל להשיג כסף. למרות שבדרך כלל יש ללכת בתשלומין אחר זולא דהשתא, כאשר רוצה המזיק לגבות בינונית, ניתן לשלם לו כיוקרא דלקמיה. בדין תשלומים רגיל אין לו יכולת לבחור איזו קרקע הוא רוצה, כיוון שהכסף שטמון בכל הקרקעות הוא אותו כסף. כל היכולת שלו לדרוש בינונית נובעת מזכות נוספת שהתורה נתנה לו - דין מיטב. מדין מיטב יכול המזיק לומר מאיזה סוג קרקע הוא מעוניין לגבות כפי שהתבאר, אך לא התחדש בדין מיטב יכולת לגבות קרקעות כזולא דהשתא. המשמעות הפשוטה של דין מיטב היא לתת שווה כסף איכותי שיתקרב לחפץ הניזוק כפי שהתבאר לעיל, וא"כ אין הכרח שטמונה בזה גם זכות לגבות כזולא דהשתא. נמצא א"כ שכאשר הניזק רוצה קרקע שלא כדינו הוא מוחל על דין התשלומין שמזכה אותו באומדן כזולא דהשתא, והוא בוחר לגבות במסלול אחר, מסלול של גביית שווה כסף.

רב אחא בר יעקב מקשה שיש בזה הורעת כוח לניזקין אצל הבינונית, כיוון שבדין מיטב מקבל הניזק זכות גביית תשלומין מלאה גם על הבינונית והזיבורית, בדיוק כמו מקרה שהוא גובה עידית. כאשר הניזק רוצה לגבות בינונית אין בזה דרישה שלא כדינו, אלא הוא מממש בזה את זכות התשלומין הרגילה שלו. רב אחא בר יעקב אומר שדין זה יכול להיאמר בבעל חוב⁴¹, וצריך להסביר באותה הדרך. לפי ההו"א סברה הגמ' שהיכולת של הלווה לגבות זיבורית היא מכוח הסברה של נעילת דלת, ועל כן אין לו כוח לגבות את הזיבורית כזולא דהשתא. למסקנא אומרת הגמ' שמכוח הסברה של נעילת דלת צריך לתת למלווה זכות גבייה מלאה גם על הזיבורית⁴². למסקנא אומרת הגמ' שבמקרה של אשה שדורשת כתובה בבינונית יותר מדינה, ניתן לשלם לה כיוקרא דלקמיה. אע"פ שבד"כ צריך לשלם כל תשלומין כזולא דהשתא, כאשר היא דורשת דבר שאין בכוחה לדרוש ניתן לתת לה אותו כיוקרא דלקמיה.

סיכום כללי

משמעותו של דין מיטב היא נתינת תוספת פיצוי לניזק על ההפסד ועוגמת הנפש שנגרמו לו. אע"פ שהורענו את כוחו לגבות שווי ולא את החפץ בעצמו, הגדלנו את כוחו שיוכל לגבות שווה כסף איכותי, שווה כסף שעל ידו נתקרב להשלמת החיסרון. ר"ע ורבי ישמעאל נחלקו מהי הדרך להשלים את החיסרון.

⁴¹ מבואר בגמ' שלניזקין צריך פסוק ולבע"ח לא צריך פסוק, וצריך ברור מה ההבדל. צ"ל כמו שהתבאר לעיל שבניזקין צריך פסוק כיוון שיש צורך להוציא מהסברה של "א"כ הורעת כוח".

⁴² חשוב להעיר, שכל זאת לכאורה בשטת ר"פ, אך בשטת התוס' צריך לומר ביחס לבעל חוב כמו שהתבאר לעיל שמדובר באיום בלבד, כיוון שבהו"א המלווה לא יכול לדרוש זיבורית כלל.

בשלב הראשון סברה הגמ' שמחלוקתם היא בשאלה האם ההשלמה צריכה להיעשות בכמות או באיכות. רבי ישמעאל סבר שהתוספת צריכה להיות במישור הכמותי ורבי עקיבא סבר שהתוספת צריכה להיות במישור האיכותי. למסקנה הגמ' אומרת שמחלוקתם היא בצורת הקביעה של האיכות הנדרשת. לפי רבי עקיבא האיכות נקבעת לפי מדדי איכות אובייקטיביים, אך עדיין הסתפקה הגמ' האם בעיני עידית טובה ע"פ עולם או שבעיני את העידית הכי טובה שיש למזיק. לפי רבי ישמעאל האיכות נקבעת לפי ההרגלים של הניזק, ונחלקו הראשונים האם רבי ישמעאל בא להקל, או שרבי ישמעאל סובר שבאמת זהו האומדן המדויק ביותר. הגמ' אומרת שגם לפי רבי ישמעאל אהני קרא למקרה שזיבורית דמזיק כעידית דניזק, ועידית דמזיק שוויא טפי מעידית דניזק.

התבאר שנחלקו הראשונים בגדר לימוד זה, האם התחדש כאן דין חדש של עידית דמזיק גם לפי רבי ישמעאל, או שהפסוק הרחיב את דין עידית דניזק.

יש לדון בגדרו של דין מיטב; ניתן להבין שזהו דין בעצם החוב, וניתן להבין שזהו דין בסדר הגבייה. נראה שבשאלה זו נחלקו הראשונים ותלמיד הרשב"א, אך אף לשיטת הראשונים שדין מיטב הוא דין בעצם החוב, מ"מ בוודאי בדין מיטב כלולים שני הרבדים, וכאשר א"א לחייב את המזיק במיטב כדינו בשעת הנזק, דין מיטב יתקיים בסדר הגבייה.

רעק"א הסתפק מה הדין כאשר הזיק קנה שדות לאחר הנזק, ונראה שביאור הספק הוא האם במציאות שניתן לחייב את דין מיטב בעצם החוב, עדיין יש דין מיטב בסדר הגבייה או לא. האחרונים כתבו בפשטות שזו מח' הראשונים בגיטין (ג.) אך אולי יש מקום לדחות דבריהם.

הגמ' דנה בסדר גביית התשלומים, ולמסקנת הגמ' באופן פשוט יש שתי דעות מרכזיות בזה. רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע סוברים שכל מילי מיטב הם, כיוון שאפשר להפוך אותם לכסף, ולפי רב הונא נראה שניתן לפרוע במטלטלין רק כשאין קרקע. ר"ת פוסק להלכה כרב הונא, ולכן בשלב ראשון יכול המזיק לשלם כסף או מיטב, ורק לאחר מכן ניתן לשלם גם במטלטלין. לעומת זאת, ברמב"ם וראשונים נוספים נראה שדווקא מטלטלין הם הקודמים בסדר הגבייה, ויש לדון מניין נובע חידוש זה. הנחלת דוד ביאר שדין זה נובע משיטת רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע שסוברים שכל מטלטלין מיטב נינהו וממילא הם במדרגת כסף, כיוון שהם התרבו מהפסוק של כסף. הגר"א והש"ך למדו שדווקא מדברי רב הונא ניתן ללמוד את החידוש של הרמב"ם.

כהשלמה לסוגיות של מיטב התבאר גם העניין של יוקרא לקמיה. כדי לתרץ את הסתירה בין דין מיטב ל"שיב ואפילו סובין", רצתה הגמ' לחדש דין מיוחד שאומר שכאשר הניזק רוצה לגבות שלא כדינו, ניתן לשלם לו כיוקרא דלקמיה. מצינו שתי גישות באחרונים, האם השווי האמיתי הוא השווי העכשווי או השווי העתידי, לפי כל אחת הגישות צריך להסביר כיצד נוצר ההבדל בין מציאות שהניזק גובה כדינו למציאות שהניזק גובה שלא כדינו. רב אחא בר יעקב אומר שבניזקין בוודאי שאין חילוק, כיוון שהכוח שנתנה התורה לניזק בדין מיטב הוא כוח גבייה גמור, גם על העידית וגם על הבינונית. כאשר הניזק קיבל זכות לגבות עידית, לא ייתכן שהזכות הזאת תגרע את כוחו בגביית בינונית וזיבורית. אך רב אחא בר יעקב לא חולק בעצם הדין, ולכן הוא מסכים שניתן לאומרו ביחס לבעל חוב. אמנם, גם דין זה נדחה לבסוף, מהטעם של נעילת דלת בפני לוויין, ולמסקנה נאמר דין זה רק ביחס לכתובה.